

УДК: 81'367.622.16

ПОНЯТТЯ “ПАРАДИГМА” В СИСТЕМІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ

Петрик О. М.

У статті розглянуто поняття “парадигма”, визначено функціонування терміна на різних мовних рівнях та з’ясовано його значення в системі віддієслівних іменників опредметненої дії.

Ключові слова: парадигма, система, структура, лексична семантика, віддієслівний іменник опредметненої дії.

В статье рассмотрено понятие “парадигма”, определено функционирование термина на разных языковых уровнях и выяснено его значение в системе отглагольных существительных опредмеченного действия.

Ключевые слова: парадигма, система, структура, лексическая семантика, отглагольное существительное опредмеченного действия.

The article considers the concept of “paradigm”, determines the functioning of the term on different language levels and reveals its meaning in the system of verbal nouns.

Key words: paradigm, system, structure, lexical semantics, verbal noun.

Ідея системності мови – одна з ключових ідей ХХ–ХХІ ст. Думка про те, що мова є не механічною сукупністю внутрішньо незалежних явищ, а впорядкованою єдністю взаємопов’язаних і взаємообумовлених елементів, отримує чітке вираження в ученні Ф. де Сосюра. Саме він витлумачив мову як особливий аспект мовної діяльності, що має системну організацію. Його дефініцію пізніше уточнив Гійом, який розглядав мову як систему систем, елементи якої взаємопов’язані [40]; цю системність синхронно простежено як на вертикальній, так і на горизонтальній мовній осі [41, с. 3].

Сучасне мовознавство виняткову увагу приділяє системності лексики [33; 19; 37; 15, 39]. Дослідники одностайні в тому, що системні відношення в лексиці мають абсолютно інший характер порівняно із системністю у фонетиці й морфології, до того ж установлення системних відношень на лексичному рівні є складнішим, ніж на інших рівнях [37]. Передусім зусилля лінгвістів спрямовані на лексичну семантику [29; 35; 2; 13; 7; 16], що робить особливо актуальною розробку науково обґрунтованих методів опису семантичної структури слова з боку її значення на рівні парадигматичних відношень.

Завдяки розвитку системного й структурного підходів до аналізу мовних явищ та утворенню двох основних типів лінгвістичних відношень – синтагматичних і асоціативних, які згодом було названо

парадигматичними, сталися значні зміни у витлумаченні поняття “парадигма”.

Учення про парадигматику й синтагматику в мовознавстві пов’язують із іменем Ф. де Сосюра. За його теорією, мовна система ґрунтується на двох головних типах відношень, які відповідають різним формам розумової діяльності людини [34, с. 156–161].

Із одного боку, слова в мовленні внаслідок взаємного зчеплення вступають одне з одним у відношення, зумовлені лінійним характером мови, який заперечує можливість одночасної вимови двох елементів. Ці елементи шикуються один за одним у потоці мовлення. Такі сполучення дослідник називає синтагмами. Синтагма завжди утворена з двох або кількох послідовних одиниць. Член синтагми, на думку вченого, отримує мовну вартість лише внаслідок свого протиставлення або до попереднього члена, або до наступного, або до того й того водночас.

Із іншого боку, поза процесом мовлення, слова, виявляючи щось спільне між собою, об’єднуються в групи, усередині яких виявляються різні відношення. За визначенням мовознавця, такі відношення належать до зовсім іншого типу, “вони не спираються на послідовність, локалізуються в мозку і складають частину наявного в пам’яті скарбу, який і становить мову кожного індивіда” [34, с. 157]. Ф. де Сосюр такі відношення називає асоціативними (пізніше Л. Ельмслев увів термін “парадигматичні”).

У кожній конкретній мовній ситуації усе, за Ф. де Сосюром, ґрунтується на відношеннях, а відношення реалізуються або синтагматичними, або асоціативними зв'язками. Парадигматичні відношення, на відміну від синтагматичних, не одночасні в мовному потоці або тексті; вони репрезентують співвідношення мовних елементів, які поєднані у свідомості або пам'яті мовця певними асоціаціями, на основі їхньої схожості, тотожності або різниці. Синтагматичні відношення характеризують побудову синтагми як мовної послідовності, а парадигматичні – побудову певних класів, виокремлених у мові за принципом семантичної тотожності або протиставності членів певної парадигми. Отже, синтагматичні відношення реалізуються в спільному використанні одиниць мови, а парадигматичні – у їх взаємовиключенні та взаємозаміні [22, с. 366].

Ідеї Ф. де Сосюра і його послідовників про парадигматичні зв'язки мовних одиниць засвідчують, що парадигматика як одна з форм функціонування мовних одиниць і категорій охоплює своєю дією всі без винятку рівні мови, усі ділянки її структури, хоча вчення про парадигматику було розроблене спочатку лише щодо морфології, де парадигми мають найбільш регулярний і формалізований характер [11, с. 141].

Термін “парадигма” є полісемантичним. Його значення залежить від специфіки того мовного рівня, у якому він функціонує, – фонетики, словотвору, морфології, синтаксису.

Загальнонаукове поняття парадигми – це внутрішнє несуперечливе інтерконцептуальне утворення, яке забезпечує змістову єдність усередині деякого специфікованого простору дисциплінарного знання [31, с. 19]. Такі парадигми називають парадигмами-специфікаторами. Вони наділені здатністю об'єднання в парадигми вищого рангу – макропарадигми. До мовної макропарадигми входять лексична, морфологічна, синтаксична й т.ін. парадигми-специфікатори.

Словники лінгвістичних термінів інтерпретують це поняття в кількох варіантах. Зокрема, Ж. Марузо вважає парадигмою таблицю флективної зміни будь-якого слова, яка подається як зразок певного ряду [24, с. 201], не враховуючи при цьому характер протиставного зв'язку із синтагмою. Значно ширше кваліфікують це поняття О.С.Ахманова, Д.Е.Розенталь, М.О.Теленкова та ін. Вони розглядають термін “парадигма” як загальнолінгвістичне явище і як протилежність до синтагматичного розташування (порядку) [3, с. 310; 30, с. 198]. Останнє розуміють надзвичайно широко: як окрему лексико-семантичну групу, як граматичний (лексико-граматичний) клас, як множинність однакових (однорідних) слівформ [21, с. 6]. Спільним є те, що під аналізованим терміном розуміють певний клас, об'єднаний за якимись ознаками, а також зумовлений своєрідною метонімією – поширенням найменування частини на найменування цілого. Наприклад, “Словарь-справочник лингвистических терминов” Д.Е.Розенталя й М.О.Теленкової подає два визначення парадигми: “1. Система флективних змін, які є зразком формотворення для даної частини мови; 2. Сукупність форм словозміни одного й того ж слова” [28, с. 267].

Щодо сучасних досліджень лінгвістичних парадигматичних відношень, то необхідно вирізняти два напрямки: у першому парадигма трактується як об'єднання однорідних елементів, у другому – неоднорідних (наприклад, початкові форми парадигм – називний відмінок та інфінітив – наділені особливою роллю, що інколи призводить до вилучення їх із парадигматичних рядів словозміни) [23, с. 11]. Поширеність цих двох підходів у сучасній системно-структурній лінгвістиці (фонології, лексичній семантиці, граматиці) – свідчення актуальності їх зіставлення й обговорення.

У зв'язку з посиленням інтересу до питання про парадигматику змінних частин мови розширилося значення й самого поняття парадигматика. Так, автори “Словника лінгвістичних термінів” Д.І.Ганич та І.С.Олійник витлумачують парадигматику як “галузь граматики, яка вивчає наявні в мові парадигматичні об'єднання і принципи їх організації; у морфології – розділ про сукупність парадигм, які характеризують зміни частин мови або їх розряди; у синтаксисі – розділ про систему форм речень і словосполучень” [10, с. 178], звужуючи цим значення терміна до меж граматичного розділу. Дехто називає парадигматикою закон чергування мовних одиниць [14, с. 5]. Інші науковці вважають, що парадигму утворюють усі форми певного слова [27, с. 112], українська енциклопедія – як “один із двох системних аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структурних елементів, об'єднаних у пам'яті мовців і пов'язаних відношенням протиставлення, опозиції” [36, с. 423]. Іманентною ознакою парадигми слід вважати множинність одиниць одного рівня: фонем, морфем, слів (словформ) і речень [21, с. 6].

Дослідники відзначають, що термін “парадигма” уведений ще в античну граматику для позначення зразка видозмін того самого слова. Він стосувався передусім сукупності форм дієвідмінювання і відмінювання одного типу, тобто був пов'язаний із граматичними угрупованнями слів досліджуваної мови, а також із виявленням усередині таких угруповань певних рис упорядкованості й регулярності [17, с. 5]. Тому традиційно протягом тривалого часу в лінгвістичних дослідженнях терміни “парадигма”, “парадигматичні відношення”, “парадигматика” вживали стосовно системи словозміни певної мови. У морфології цей термін уживається у двох значеннях: 1) системи слівформ однієї лексики; 2) схеми словозміни, яка виражається у флексії [36, с. 422]. На думку В.Г.Адмоні, морфологічна парадигма – це система слівформ, що виражають за допомогою формальних засобів різноманітні модифікації одного узагальненого граматичного значення або декількох взаємопов'язаних узагальнених граматичних значень [1, с. 114]. Проте нові розвідки в галузі мовознавчих дисциплін засвідчили прагнення вчених до пошуків ізоморфізму між мовними рівнями, який передбачає не повну тотожність різнорівневих одиниць, а тільки подібність, структурний паралелізм [20, с. 21], що спричиняє так зване “вирівнювання поняттєвого апарату” різних розділів мовознавства. На думку З.О.Валюх, суть такого паралелізму полягає в тому,

що в понятті, виробленому в процесі вивчення якогось одного рівня мови, убагають пояснювальну силу іншого її рівня [5, с. 11]. Таке явище зумовлює вияв нових властивостей об'єкта й уточнення уявлень про нього. У зв'язку з цим морфологічне поняття парадигми почали застосовувати щодо інших рівнів мови, а це уможливило виділити фонематичні, акцентні, лексичні, словотвірні та синтаксичні парадигми.

Під синтаксичною парадигмою розуміють "протиставлені ряди синтаксичних структур, ряди синтаксичних конструкцій як видозміни однієї конструкції" [36, с. 422]. Отже, у синтаксисі під поняття парадигми підведено регулярні зміни однієї синтаксичної моделі й перетворення її на іншу.

Фонологічною парадигмою вважають ряд звуків, що позиційно чергуються.

Із точки зору акцентуації, парадигма будь-якої частини мови є або рухомою, або нерухомою [25, с. 34]. Нерухомою називають парадигму, що об'єднує акцентні криві з нерухомим наголосом. Засобом же розрізнення парадигм служить місце наголосу у твірних і похідних основах.

Поняття словотвірної парадигми в лінгвістиці вважається відносно новим. Однією з причин, як стверджує З.О.Валух, є те, що протягом багатьох десятиліть у лінгвістичних дослідженнях обґрунтували нестійкий рівневий статус словотвору [5, с. 10]. Залежно від структури конкретної мови чи від теоретичної концепції дослідника дериватологію зараховували то до граматики, то до лексикології. Лінгвістичне поняття "словотвірна парадигма" було введено у зв'язку з пошуками вияву системності мови на всіх її структурних рівнях та з потребою виокремити комплексну одиницю, що має системотвірну функцію [12, с. 21]. На думку З.О.Валух, сучасна лінгвістика користується цим поняттям для встановлення подібності в будові різних підсистем мовної системи та для виявлення парадигматичних ("вертикальних") відношень у словотворі [5, с. 12]. Проте варто зазначити, що в словотворі з приводу протягійної співвіднесеності терміна "парадигма" тривають дискусії: залежно від того, який тип асоціативних відношень і між якими елементами обрано основою виокремлення словотвірної парадигми, у це поняття вкладають і неоднаковий зміст, пор.: словотвірна парадигма – "те саме, що словотвірне гніздо" або "це сукупність словотвірних моделей, що репрезентують регулярні типи словотвірних відношень" [36, с. 423].

Будь-якій парадигмі властива ієрархічна структура [26, с. 121], тобто існують парадигми з більш узагальноною інваріантною ознакою (так звані великі парадигми) і парадигми з менш узагальноною інваріантною ознакою (або субпарадигми, малі парадигми).

Найважливішим проявом системного характеру лексики вважають наявність парадигматичних угруповань слів, які класифікуються шляхом вичленювання в значеннях слів (при зіставленні з ідентифікатором) тотожних і диференційних компонентів [6, с. 11]. Тому розуміння парадигми як сукупності мовних одиниць, що знаходяться у відношенні ототожнення і протиставлення одночасно, досить прийнятне і для лексикології.

Системний характер словникового складу виявляється, передусім, у розподілі слів за певними семантично об'єднаними лексичними групами – лексико-семантичними парадигмами. Кожне слово мови входить до певної лексико-семантичної парадигми, причому, здебільшого не до однієї. Усі одиниці лексичної парадигми ототожнюються за якоюсь ознакою, суттєвою й основною, наявною в усіх без винятку членів ряду, і протиставляються за іншими (диференційними) ознаками [18].

Відомо, що в парадигматичні відношення, які не викликають ні в кого сумніву, вступають відносно однорідні одиниці чи одиниці однакового ступеня складності, проте ті, що мають різний об'єм, менш об'ємні можуть бути частиною більш об'ємних, а всю сукупність одиниць одного рівня дослідники розглядають як "надпарадигми" чи "макропарадигми", які є сукупністю відносно однорідних одиниць, що є такими угрупованнями, виділення яких здійснено за єдиними загальними для всіх одиниць мови ознаками [33, с. 81; 19, с. 4, 44; 31, с. 19].

Як певне угруповання віддієслівні іменники предметної дії в українській мові становлять парадигму, елементи якої є "сукупністю варіантів, об'єднаних загальним для них стійким інваріантом" [4, с. 205]. Однією із суттєвих ознак лексико-семантичної парадигми віддієслівних іменників предметної дії можна вважати семантичну співвіднесеність усіх лексем, що входять до її складу. Ця співвіднесеність базується на тому, що в значеннях слів, об'єднаних межами певної парадигми, можна виділити одну загальну для всіх лексем семантичну ознаку, яка й пов'язуватиме всі одиниці аналізованої парадигми. На рівні словотвору у девербативах значення предметної дії (субстанціональної процесуальності – термін наш – О.П.) так само є значущим, як і мутація та модифікація, і на парадигматичній осі їм протиставлене [38, с. 58], оскільки воно і є тим семантичним ускладненням, яке з'являється в словотвірному акті. Тому субстанціальну процесуальність можна вважати інваріантною ознакою (архісемою) для всієї парадигми віддієслівних іменників предметної дії. Сама предметність є такою ж, проте іншою категорією, ніж конкретність, предметність, збірність та ін. Ця ознака виступає ядром усієї аналізованої парадигми девербативів.

Як будь-яке системне утворення, парадигма віддієслівних іменників предметної дії має ієрархічну структуру. Окрім базової семантичної ознаки субстанціональної процесуальності, у значенні аналізованих слів можна виділити семантичні компоненти, які слугуватимуть для розмежування слів, протиставлення їх. Коло диференційних ознак для кожної окремої групи є специфічним, тому що базова сема групи передбачає не будь-яке, а чітко прогнозоване уточнення. У межах парадигми віддієслівних іменників предметної дії вирізняємо три групи: девербативи дії, девербативи процесу, девербативи стану. Для семантичного аналізу використано цілу низку характеристик, спільну для всіх "предикатних імен" [8, с. 48] одного типу, і тих, що відрізняють їх від інших типів. Кваліфікаційними ознаками, на основі яких предикатне ім'я може бути віднесене до девербативів дії,

процесу чи стану, услід за деякими дослідниками [9; 32], уважаємо такі: динамічність/статичність; часова локалізованість/нелокалізованість; фазовість; активність/пасивність суб'єкта. Вони мають регулярну реалізацію та системну значущість.

У межах кожної групи існує ядро з притаманними йому всіма виокремленими ознаками та периферія, на тлі якої ці ознаки виявляють себе ослаблено або неповністю.

Отже, проведений аналіз підтверджує, що на сьогодні відбулося розширення значення лінгвістичного терміна "парадигма". Одним з ефективних шляхів дослідження системи віддієслівних іменників опредметненої дії вважаємо парадигматичний підхід, оскільки це дозволить на основі поняття ідентифікатора – "опредметнена дія" – виділити й описати складну ієрархічну будову аналізованих девербативів.

Література

1. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В. Г. Адмони. – Л. : Наука, 1988. – 238 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М., 1966. – 514 с.
4. Березин Ф. М. Общее языкознание / Ф. М. Березин, Б. Н. Головин. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.
5. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / З. О. Валюх. – Київ ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
6. Васильев Л. М. Принципы семантической идентификации глагольной лексики / Л. М. Васильев // Семантические классы русских глаголов : межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1982. – С. 11–14.
7. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 175 с.
8. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
9. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 220 с.
10. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К., 1985. – 360 с.
11. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 190 с.
12. Ґрещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології / В. В. Ґрещук // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 21–27.
13. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. – К. : Вид-во Київського держ. лінгвіст. ун-ту, 1996. – 294 с.
14. Ильина И. Е. Морфология глагола в современном русском языке / И. Е. Ильина. – М., 1980. – 147 с.
15. Климов Г. А. Типология языков активного строя / Г. А. Климов. – М. : Наука, 1977. – 317 с.
16. Кронгаус М. А. Семантика / М. А. Кронгаус. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 398 с.
17. Кубрякова Е. С. О понятии парадигмы в словообразовании и словообразовании / Е. С. Кубрякова, П. А. Соболева // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 5–23.
18. Кузнецова Э. В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – С. 84–94.
19. Кузнецова Э. В. Язык в свете системного подхода / Э. В. Кузнецова. – Свердловск : УГУ, 1983. – 94 с.
20. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
21. Левицкий Ю. А. Синтагматика, парадигматика, трансформация / Ю. А. Левицкий // Парадигматические отношения в языке : сб. научн. трудов. – Свердловск, 1989. – С. 3–8.
22. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
23. Луценко Н. А. О двух подходах к исследованию лингвистических парадигм / Н. А. Луценко // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм : материалы межведомственной научно-теоретической конференции, Харьков – Сочи, 1992. – Харьков, 1991. – Вып. 1. – Ч. 1 – С. 9–15.
24. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / под ред. А. А. Реформатского. – М., 1960. – 406 с.
25. Медушевський А. П. Складовий і словесний наголос української мови / А. П. Медушевський // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 9. – С. 26–34.
26. Мурясов Р. З. К теории парадигматики в лингвистике / Р. З. Мурясов // Вопросы языкознания. – 1980. – № 6. – С. 109–122.
27. Петрова В. О. О парадигматических отношениях в системе функционально-семантических классов слов / В. О. Петрова // Парадигматические отношения в языке. – Свердловск, 1989. – С. 109–113.

28. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М., 1985. – 315 с.
29. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
30. Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. : Сов. энциклопедия, 1979. – 432 с.
31. Сватко Ю. И. Типы парадигм и концепций: текстовый уровень взаимодействий / Ю. И. Сватко // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм : материалы межведомственной научно-теоретической конференции, Харьков – Сочи 1992. – Харьков, 1991. – Вып. 1. – Ч. 1. – С. 18–20.
32. Семантические типы предикатов / отв. редактор О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
33. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1977. – 340 с.
34. Сосюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Фердинан Сосюр де ; пер. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко / Фердинан де Сосюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
35. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
36. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П.Бажана, 2004. – 821 с.
37. Уфимцева А. А. Лексика / А. А. Уфимцева // Общее языкознание: Внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972. – С. 394–456.
38. Ширшов И. А. Типы производности слов в русском языке / И. А. Ширшов // Филологические науки. – 1997. – № 5.
39. Юдин Э.Г. Системный подход и принципы деятельности / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
40. Gullome G. Temps et verbe / G. Gullome. – Paris : Champion, 1929. – 134 p.
41. Otman G. Les representations semantiques en terminologie / G. Otman. – Paris : Masson, 1996. – Vol. VIII. – 216 p.